

УДК 347.91

DOI <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2019.4.10>

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ОПТИМАЛЬНИХ ПРАВИЛ ПІДСУДНОСТІ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ

Правила підсудності є незмінною і фундаментальною гарантією того, що спір про право цивільне буде неупереджено й об'єктивно розглянутий і вирішений повноважним судом, створеним на підставі закону.

ЦПК України в редакції 2017 року привніс значні зміни до цього правового інституту, що дає підстави знову звернутися до його основоположних і дискусійних концептів.

Традиційним у цивілістичній науці є розгляд правил підсудності в контексті розподілу юрисдикційних повноважень судових органів. Є.В. Васьковський в одному зі своїх відомих післяреформених підручників з цивільного процесу писав про підсудність, виходячи із позиції організації судової влади, у тому сенсі, що підсудність визначає територіальну компетенцію однорідних судів [2, с. 208]. Деяко пізніше окремі правознавці, вказуючи на необхідність розмежування суміжних категорій цивільного процесуального права, у підсудності вбачали ознаки судової діяльності [4, с. 4]. На думку М.Й. Штефана, підсудність покликана допомогти визначити компетенцію між ланками судової системи з розгляду й вирішення цивільних справ [10, с. 227]. Близьке за змістом розуміння підсудності наводить у своєму дисертаційному дослідженні Н.М. Бессараб. Основне призначення підсудності вчена вбачає в розмежуванні предметів ведення різних судів, які утворюють нині судову систему України [1, с. 5].

У доктринальній юридичній літературі представлені й інші позиції щодо цього питання. Виокремлюючи повноваження суду, які стосуються предмета судової діяльності та інстанційного розгляду й вирішення цивільних справ, дослідники підкреслюють структурно-функціональний характер судової влади, що відображає предметну, функціональну й територіальну юрисдикції [7, с. 12, 17].

Х.А. Джавадов пропонує розглядати підсудність як елемент формування галузевої структури судової юрисдикції, який покликаний відобразити правила визначення кола правових питань, належних до ведення того або іншого суду в межах окремої галузі судової системи [3, с. 175].

Цитовані вище авторські погляди переконують нас у тому, що вченими-процесуалістами виконано значну роботу з наукового пошуку й обґрунтування справжнього змісту поняття «підсудність». Внаслідок усебічного аналізу дослідники акцентували увагу на різних аспектах досліджуваного явища,

зокрема, аспектах побудови судової системи, переліку цивільних справ, які належать до ведення певного суду першої інстанції, юрисдикційних повноваженнях суду і їх розподілі всередині судової системи; взаємозв'язках між властивістю розглянутого спору й повноважним судом, сфері переосмислення досліджуваного поняття й інші.

Методологічно правильно, на нашу думку, окреслили шлях пізнання сутності цього поняття ті дослідники, які використовували класифікацію правил підсудності як аналітичний спосіб її вивчення. Як правило, сучасні автори вказують на об'єктивну можливість класифікації підсудності на родову й територіальну [8, с. 116]. Це вже досить звичний і усталений погляд на наявні види підсудності. Проте в наукових джерелах можна помітити спроби розширити класифікацію підсудності. Г.В. Чурпита, досліджуючи проблеми непозовних проваджень, звернула увагу на можливість виокремлення функціональної підсудності [9, с. 98]. Деякі вчені йдуть ще далі. Розглядаючи як класифікаційні критерії суб'єкти захисту і предмет судової діяльності, процесуалісти говорять про наявність суб'єктивної й об'єктивної підсудності [5, с. 7]. Наслідуючи законодавця, вітчизняні автори вважають за необхідне і на теоретичному рівні відтворити положення про предметну підсудність [1, с. 4].

Вихідною тезою авторського аналізу є теза, згідно з якою правила підсудності сприяють правильному опису повноважень суду першої інстанції, що охоплює певну територію. Крім того, правила підсудності забезпечують власне можливість інстанційного здійснення цивільної процесуальної діяльності.

Правила родової підсудності закріплені законодавцем у ст. 23 ЦПК України, хоча й під назвою «інстанційна юрисдикція». Закон говорить про те, що всі справи, які підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються місцевими загальними судами як судами першої інстанції, крім справ, визначених частиною 2 і 3 цієї статті.

Частина 2 передбачає, що справи щодо оскарження рішень третейських судів, оспорювання рішень міжнародних комерційних арбітражів, видачі виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів розглядаються апеляційними судами як судами першої інстанції за місцем розгляду справи третейським судом (за місцем знаходження арбітражу).

У ч. 3 цієї статті вказується, що справи щодо визнання та надання дозволу на виконання рішень

міжнародного комерційного арбітражу розглядаються:

1) якщо місце арбітражу знаходиться на території України – апеляційними загальними судами за місцем знаходження арбітражу;

2) якщо місце арбітражу знаходиться поза межами України – апеляційним загальним судом, юрисдикція якого поширюється на місто Київ.

Як бачимо, родова підсудність закріплена у своєму класичному вигляді. При цьому законодавець досить широко застосовує у главі 2 розділу 1 кодексу термін «юрисдикція» для позначення тих правових явищ, які традиційно охоплюються поняттям «підсудність».

У ст. 19 ЦПК України передбачається, що суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, які виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства.

Суди розглядають у порядку цивільного судочинства також вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав, якщо цей спір підлягає розгляду в місцевому загальному суді та переданий на його розгляд з такими вимогами.

Суди розглядають справи про оскарження рішень третейських судів, про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, про оскарження рішень міжнародного комерційного арбітражу, а також про визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу, іноземного суду.

У цій же статті законодавець згадує вже й види проваджень, виокремлюючи наказне, позовне (загальне або спрощене) і окреме провадження. І далі – зазначені положення закону про правила розгляду декількох, пов'язаних між собою вимог, право сторін на передачу спору на розгляд третейському або іноземному суду.

У цілому логічно, що ці цивільні процесуальні норми об'єднані під загальною назвою «предметна й суб'єктна юрисдикція». Вони окреслили сферу застосування судової влади. Єдине зауваження полягає в тому, що проблема видів проваджень, порушена у ст. 19 ЦПК України, жодним чином не зумовлена визначенням кола судових повноважень. Йдеться насамперед про відповідність порядку розгляду цивільних справ їх правовій природі.

Водночас таке законодавче рішення знову актуалізує питання родової підсудності, їх затребуваності в сучасному вигляді практикою правозастосування. Як ми вже зазначали, правила родової підсудності одержали своєрідний нормативний розвиток у ст. 23 ЦПК України. Звичайно, більш точним було б згадування в цій статті підсудності, а не інстанційної юрисдикції. Вважаємо, це недопрацюванням вітчизняного законодавця.

Дослідники, на нашу думку, обґрунтовано порушують питання щодо неоднозначності в такому

контексті правил підсудності, установлених у ЦПК редакції 2017 року. От як характеризується стан цивільного процесуального законодавства в цивілістичній літературі.

Позитивно слід оцінити прагнення відокремити інститут цивільної юрисдикції (підсудності) і зібрати відповідні норми в одному розділі. Одночасно із цим відмова від простоти і єдності наявних правил родової й функціональної підсудності в напрямі ускладнення, поєднання різних функцій у межах однієї інстанції видається вкрай хибним кроком. Відповідні зміни можуть мати досить несприятливий вплив на ефективність і доступність цивільного судочинства.

Також неправильним видається зловживання поняттям «юрисдикція» та необґрунтоване звуження сфери застосування терміна «підсудність». Норми, що містяться в ЦПК України, повністю відкидають усталені у вітчизняній науці правила використання понять «юрисдикція», «підвідомчість», «підсудність» без достатніх на те підстав. Практична користь від зміни понятійної парадигми ефемерна, а незручності, завдані доктрині цивільного процесу, очевидні. Тому загалом ми не можемо підтримати той підхід до регулювання підсудності цивільних справ, який закладений у новій редакції ЦПК, і маємо визнати, що недоліків у ньому більше, ніж переваг [3, с. 182].

Проблема адекватного використання понять і категорій у ЦПК України, напевне, вимагає свого самостійного вирішення. Позначення одних і тих самих правових явищ різними термінами не сприяє визначенню їх змісту. Використання категорії «підсудність» є правомірним щодо кола тих правових питань, які належать до ведення судів цивільної юрисдикції. До того ж особливо треба підкреслити, що йдеться про діяльність судів першої інстанції. Не викликає сумнів наявність і об'єктивна необхідність збереження в цивільному процесуальному законодавстві родової й територіальної підсудності.

Звернемося до змісту цивільного процесуального закону, що передбачає територіальну юрисдикцію (підсудність), з метою аналізу її видів і перспектив подальшого розвитку.

Як відомо, метою нормативної регламентації територіальної підсудності є визначення конкретного суду першої інстанції, який у межах цієї території має повноваження з розгляду й вирішення цивільних справ. Хрестоматійним стало виокремлення декількох видів територіальної підсудності.

Перший вид територіальної підсудності отримав назву загальної територіальної підсудності, оскільки передбачає, що цивільна справа буде розглянута й вирішена судом, який має повноваження на території проживання відповідача. У ст. 27 ЦПК України передбачається, що позови до фізичної особи подаються до суду за зареєстрованим у встановленому порядку місцем її проживання або перебування, якщо інше не передбачено законом. Отже, закон спеціально зумовлює наявність взаємозв'язку між місцем проживання відповідача й судом, що вирішує цивільну справу.

Загальна територіальна підсудність – одна з гарантій забезпечення прав і інтересів відповідача. Подання позову саме по собі ще не означає правомірності вимог позивача, що заявляються. Відповідач далеко не сильна сторона в судовому процесі. Часто трапляються випадки прояву сутяжництва. У цьому зв'язку цивільне процесуальне законодавство виконує також і превентивну функцію, оберігаючи відповідача від надуманих позовних вимог до нього, а судову систему від нераціональних витрат часу й сил.

Правила загальної територіальної підсудності із часом довели свою спроможність і затребуваність у тому вигляді, у якому вони зараз існують. Зрозуміло, що будь-які перетворення у досліджуваній сфері мають бути зумовлені серйозними причинами.

У цивілістичній доктрині не без підстав зазначається, що розподіляти всі судові справи за допомогою правил загальної територіальної підсудності не завжди виправдано й навіть доцільно [8, с. 117]. Тому цивільне процесуальне законодавство багатьох країн передбачає такий вид територіальної підсудності, як альтернативна підсудність. Стаття 28 ЦПК України закріплює підсудність справ за вибором позивача. Законодавець установлює широкий перелік категорій цивільних справ, у яких позивачі мають право вибору й, відповідно, перебувають у найбільш сприятливих умовах ведення процесу.

До особливої територіальної підсудності прийнято відносити й виключну підсудність. Стаття 30 ЦПК України встановлює повноважний суд, який буде розглядати й вирішувати певні позовні вимоги. Саме специфіка позовних вимог і предмета спору, необхідність здійснення низки цивільних процесуальних дій, доказова база у справі зумовлюють виокремлення цього виду особливої територіальної підсудності. Правильно підкреслюють дослідники, що термін «виключна підсудність» слід тлумачити в контексті встановлення винятків із загальних правил, до яких слід віднести загальне правило й альтернативну підсудність [3, с. 186].

Цікаво зазначити, що в цивільній процесуальній доктрині виокремлюють і інші види територіальної підсудності, хоча вони й не знайшли свого законодавчого розвитку. Йдеться про такі види особливої територіальної підсудності, як підсудність за зв'язком справ і договірні підсудності.

Це основні натеper правила визначення загальної й особливої територіальної підсудності. Ми звернулися лише до окремих спірних положень цивільного процесуального законодавства. Це надало можливість проаналізувати запропоновані підходи та виявити найбільш раціональні з них у контексті досягнення загальної мети – оптимізації цивільної процесуальної діяльності суду й осіб, що беруть участь у справі. Залишаються питання наслідків порушення правил підсудності і тут необхідно вказати на значні законодавчі новації.

Стаття 115 ЦПК України в редакції 2014 року передбачала, що, якщо суддя, розглядаючи питання про відкриття провадження у справі, установить, що

справа непідсудна цьому суду, заява повертається позивачеві для подання до належного суду. Крім того, згідно з п. 2 ч. 1 ст. 116 ЦПК України суд передає справу на розгляд іншого суду, якщо після відкриття провадження у справі й до початку судового розгляду було виявлено, що заява прийнята з порушенням правил підсудності.

У новій редакції ЦПК України така підстава для повернення позовної заяви вже відсутня. Отже, фактично обов'язком судді є правильне визначення підсудності й передача справи до належного суду. Частина 2 ст. 31 ЦПК України прямо говорить про те, що справа, прийнята судом до свого провадження з дотриманням правил підсудності, має бути розглянута ним і в тому разі, коли у процесі розгляду справи вона стала підсудна іншому суду, за винятком випадків, коли внаслідок зміни у складі відповідачів справа переходить до виключної підсудності іншого суду.

Така норма видається більш ніж виправданою, оскільки усуває для учасників процесу штучні бар'єри у вигляді необхідності повторної сплати судового збору та визначення справді належного суду.

Певні зміни торкнулися й апеляційної форми перегляду судових рішень. Повертаючись до попередньої редакції ЦПК України, зазначимо, що вона містила загальну тезу, згідно з якою порушення норм процесуального права може бути підставою для скасування або зміни рішення, якщо це порушення зумовило неправильне вирішення справи. У ст. 378 ЦПК України в новій редакції визначено, що судові рішення, яким закінчено розгляд справи, підлягає скасуванню з наданням справи на розгляд за встановленою законом підсудністю, якщо рішення ухвалено судом із порушенням правил територіальної юрисдикції (підсудності).

Справа не підлягає поданню на новий розгляд у зв'язку з порушеннями правил територіальної юрисдикції (підсудності), якщо учасник справи, який подав апеляційну скаргу, під час розгляду справи судом першої інстанції без поважних причин не заявив про непідсудність справи.

Як бачимо, законодавець більш чітко зумовлює наслідки порушень правил підсудності. Справа спрямовується на розгляд за встановленою законом підсудністю. При цьому закон висуває вимогу, згідно з якою учасник справи мусив мати поважні причини, через які він не заявив у суді першої інстанції про непідсудність цієї справи.

На відміну від законодавця, який висловив свою позицію, у цивілістичній процесуальній доктрині питання кваліфікації порушень правил підсудності ще не одержало остаточного вирішення. Були висловлені протилежні думки щодо того, чи є такі порушення безумовною підставою для скасування судового рішення [6, с. 272].

Відповідно до ч. 3 ст. 376 ЦПК України порушення норм процесуального права є обов'язковою підставою для скасування судового рішення суду першої інстанції та ухвалення нового судового рішення, якщо:

1) справу розглянуто неповноважним складом суду;

2) в ухваленні судового рішення брав участь суддя, якому було заявлено відвід, і заяву про його відвід визнано судом апеляційної інстанції обґрунтовано;

3) справу (питання) розглянуто судом за відсутності будь-якого учасника справи, не повідомленого належним чином про дату, годину й місце засідання суду (у разі якщо таке повідомлення є обов'язковим), якщо такий учасник справи обґрунтовує свою апеляційну скаргу такою підставою;

4) суд ухвалив судові рішення щодо прав і обов'язків осіб, які не були залучені до участі у справі;

5) судові рішення не підписано кимось із суддів або підписано не тими суддями, які зазначені в рішенні;

6) судові рішення ухвалено не тими суддями, які входили до складу колегії, що розглядала справу;

7) суд розглянув у порядку спрощеного позовного провадження справу, яка підлягала розгляду за правилами загального позовного провадження.

Усі обов'язкові підстави скасування судового рішення так чи інакше пов'язані із забезпеченням фундаментальних гарантій сторін. Недотримання істотних умов здійснення судочинства свідчить, що правосуддя в цивільних справах так і не здійснилося. Можна сформулювати питання ширше: що є первинним: деклароване право на належний суд або інтереси осіб, що беруть участь у справі?

На наш погляд, Х.А. Джавадов аргументовано доводить, що право на «свій суд» у контексті вибору з декількох судів одної ланки судової системи має не тільки правовий зміст, його зміст полягає у визначенні того, на яку зі сторін на законодавчому рівні покладений тягар несення додаткових витрат та інші організаційні незручності. З огляду на цю тезу, автор робить висновок, згідно з яким порушення правил територіальної підсудності не є безумовною підставою для скасування судового рішення, оскільки не відповідає сутності права на «свій суд» його ролі та значенню в системі цивільних процесуальних прав [3, с. 198].

Гулик А.Г. ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ОПТИМАЛЬНИХ ПРАВИЛ ПІДСУДНОСТІ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ

Стаття присвячена проблемам формування оптимальних правил підсудності цивільних справ. Аргументується, що правила підсудності є незмінною й фундаментальною гарантією того, що спір про право цивільне буде неупереджено й об'єктивно розглянутий і вирішений повноважним судом, створеним на підставі закону. Правила підсудності сприяють правильному опису повноважень суду першої інстанції, що охоплює певну територію. Крім того, правила підсудності забезпечують власне можливість інстанційного здійснення цивільної процесуальної діяльності.

Ключові слова: підсудність, належний суд, цивільна юрисдикція, повноваження суду, процесуальні гарантії.

Gulik A.G. PROBLEMS OF FORMATION OF OPTIMAL RULES OF JURISDICTION OF CIVIL CASES

The article is devoted to problems of formation of optimal rules of jurisdiction of civil cases. It is argued that the rules of jurisdiction are an invariable and fundamental guarantee that a civil law dispute will be impartial and objectively considered and resolved by a court established by law. Jurisdiction rules facilitate the proper description

Вважаємо за необхідне підтримати цю думку. Порушення правил підсудності не є безумовною підставою для скасування судових рішень. Вважаємо, що ЦПК України демонструє оптимальну модель правового регулювання цього питання. Порушення правил підсудності залежить від того, чи заявляв учасник справи в суді першої інстанції про непідсудність справи. Це загальноєвропейська практика. У законодавстві багатьох країн знайшли відображення доктринальні постулати про мовчазну згоду відповідача на обрану підсудність справи і правовий принцип естоппеля, що встановлює часові межі можливих заперечень на непідсудність цивільної справи суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бессараб Н.М. Юрисдикція та підсудність цивільних справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 19 с.
2. Васильовский Е.В. Учебник гражданского процесса. 2-е изд., перераб. Москва : Изд. бр. Башмаковых, 1917. 429 с.
3. Джавадов Х.А. Проблемы эффективности гражданского судочинства. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2018. 334 с.
4. Домбровский Е.И. Подсудность и досудебная подготовка гражданских дел. Москва : Изд-во Наркомата юстиции СССР, 1940. 44 с.
5. Ерохина Т.П. Некоторые проблемы подсудности в гражданском судопроизводстве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2004. 26 с.
6. Комаров В.В., Тertiшников В.І., Баранкова В.В. та ін. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства. Харків : Харків юридичний, 2010. 925 с.
7. Сілантьєва Е.Є. Організаційно-правові проблеми принципу спеціалізації судів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 23 с.
8. Тимченко Г.П. Теоретичні проблеми та практика реалізації принципів судочинства в Україні. Київ : Видавничий Дім «Юридична книга», 2010. 336 с.
9. Чурпита Г.В. Цивільна юрисдикція та підсудність сімейних справ, які розглядаються в порядку непозовного цивільного судочинства. *Право і суспільство*. 2015. № 5-2, частина 3. С. 96–101.
10. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2005. 624 с.

of the jurisdiction of a court of first instance covering a certain territory. In addition, the rules of jurisdiction provide their own ability to institute civil proceedings.

It is noted that the problem of adequate use of concepts and categories in the CPC of Ukraine requires its own solution. The designation of the same legal phenomena by different terms does not help to define their content. The use of the category “jurisdiction” is legitimate in the range of legal matters that fall within the jurisdiction of the courts of civil jurisdiction. In addition, it is about the activity of the courts of first instance. There is no doubt about the existence and the objective necessity of maintaining in the civil procedural legislation the subject-matter jurisdiction and territorial jurisdiction.

The researcher argues that the rules of general territorial jurisdiction over time have proven their ability and demand in the form in which they currently exist. Any transformations in the research area must be due to serious reasons.

The author argues that it is in fact the duty of the judge to correctly determine the jurisdiction and refer the case to a proper court. This rule is more than justified because it eliminates artificial barriers for participants in the process by having to pay the court fees again and determine a proper court.

In the scientific work the author notes that certain changes also affected the appeal review of court decisions. The legislator more clearly states the consequences of violations of the rules of jurisdiction. The case is referred for review by the jurisdiction established by law. The law requires that a party to a case should have justifiable reason for not declaring the case in the court of first instance not to have jurisdiction in the case.

Key words: jurisdiction, proper court, civil jurisdiction, court powers, procedural safeguards.